

Modernizm Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

TUNCAY İMAMOĞLU^a

Öz

Modern düşüncede aklın dışında hiçbir referansa yer yoktur. Böyle olunca bu düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkan modern hayat tarzı da bünyesinde sekülerliği barındırmaktadır. Ancak tamamen seküler olan bir hayat tarzı insanları bütünüyle tatmin etmediği için, insanlık manevî şeylere ilgi duymaktadır. Biz de bu çalışmamızda modernizm üzerine eleştirel bir değerlendirme yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Modernizm, İslam, Rasyonellik, Seküler, Descartes, Locke

A Critical Research on Modernism

Abstract

There is not a reference except of reason in the modern thought, therefore, there is secularism in the modern life style that it brings about as a result of this thought. But due to a pure secular life style does not satisfy people completely, human being takes interest in spiritual values. In this article we'll try to do critical research about modernism.

Key Words: Modernism, Islam, Rationality, Secular, Descartes, Locke

Modernizm, Batı dünyasında ortaya çıkan ve kadim kültürlerin insan, toplum ve evren tasavvurlarını radikal bir şekilde değiştiren 'Aydınlanma' felsefesinin zihinsel dönüşümünün belirlediği bir yaşama biçimidir. Bu yaşama biçiminin arka planını oluşturan modern düşünce ise öğretici olan ve Tanrı tarafından yaratılan evrendeki olguları, nitelikleri ekseninde ereksel bir açıklamaya tabi tutan önceki dönemlerden farklı bir

^a Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Felsefesi Anabilim Dalı
[t.imamoglu@atauni.edu.tr]

şekilde evreni, dışsal referanslara müracaat etmeden, zaman ve mekânla sınırlı varlık alanıyla yetinerek açıklamaya çalışan bir özelliğe sahiptir. Modern dönemde tanımlar, tanımlandıkları şeylerin yerlerine geçtikleri için bilimsel açıklama olarak bilinen bu yaklaşımın merkezinde deney ve gözleme dayalı nesnel bir bilgi arayışı yer almaktadır. Modern dönemdeki düşünce biçimi, hakikati, düşünen öznenin aklına indirgeyen karakteri nedeniyle rasyonalist ve tam anlamıyla hümanist bir düşünce tarzı görünümündedir. Burada akıl, hayatın içinde olan ve hayatı anlamaya çalışıp yorumlayan bir akıl değil, tam tersine, hayatı içine alan ve onu kendince şekillendiren soyut ve mutlak bir akıldır.¹ Modern düşüncede başat olan böyle bir aklın kullanımı, son dönem İslâm düşüncesinde de görülmeye başlanmıştır. Böyle olunca İslâm dini ve kültür dünyasında var olan bazı şeyler, bu aklın baskınlığı doğrultusunda izah edilmiş, bu akla aykırı düşen şeyler de hurafe ve uydurma olarak nitelendirilmiştir.²

Görülüyor ki, modernizmin temel dayanağı rasyonalizmdir. Bu da sanıldığı gibi aklın düzenli kullanımından ibaret olmayıp, yukarıda da belirtildiği gibi, ilâhî, aşkın alandan soyutlanıp mutlaklaştırılan aklın, varlığı bölmek, parçalamak ve çeşitli kategorilere ayırmak suretiyle zihinde yeniden anlamlandırmasıdır.

Modernizm öncesi kadim kültürlerle baktığımızda görürüz ki, o kültürlerde varlık âlemi kategorilere ayrılmayıp, çeşitli varlık mertebeleri birbirleri ile ilişkili ve anlamlı bir bütün oluşturmakta, varlığın merkezinde ise ‘kutsal’ olan bulunmaktadır. İslam tasavvuf felsefesinde ‘kesret içerisinde vahdet’ anlayışı kanaatimizce bu düşünce tarzının en güzel ifadesidir. Bu anlamda tasavvuf, fert ve evren arasında bütün mesafeleri silen, ikisini mutlak bir vahdet âleminde eritip birleştiren düşünce tarzı ile dış âlemin bir manada ne kadar içinde ise, biçim verilebilir ve ölçülebilir unsurlarını zihnen yoğurup işlemek cihetinden o derece uzak ve ötededir.³

¹ Kasım Küçükalp, Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s.109; J, Donald Walters, *Modern Düşüncenin Krizi*, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.61; Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayınları, İstanbul 2013, s.60-62.

² Ruhattin Yazoğlu, “Modern Düşüncenin Verilerinden Yola Çıkarak Yapılan Yanlış Din Yorumları Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslam Sempozyumu*, Şanlıurfa 2016, s.617.

³ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul 1981, s.76.

Bu düşünce tarzında metafizik âlem fiziki âlemden kalın çizgilerle ayrılmış bir âlem olmayıp, aralarında bir iletişim söz konusudur. İşte modern düşünce ile bu tasavvurun tamamen değiştiğini görmekteyiz. Modern düşüncenin temsilcileri olan Descartes, Newton, Locke vb. filozoflarda bu durumun çok belirgin bir şekilde ortaya konulduğu bilinen bir gerçektir.

Descartes'in Kartezyen felsefesi Newton'un mekanik fiziği ve Locke'un ampirist düşüncesi⁴ ile fizik âlem ve metafizik âlem birbirlerinden tamamen ayrılarak, bilginin konusu sadece nesnel olanla sınırlandırılmıştır. Deneysel ve gözleme dayanmayan, metafizik âlemden çeşitli kanallarla gelen bilgilerin mahiyetinin bilinemeyeceği ileri sürülerek, kutsaldan arındırılmış, profan, seküler bir bilim ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Descartes, canlılar da dahil olmak üzere her türlü fizik varlığı yani Res extensa'yı, mekanik kuralların geçerli olduğu mükemmel bir makine olarak tasarlamıştır. Bu görüş, teolojik kaygıların çok rahat bir şekilde kenara bırakılarak, fizik dünyadaki hadiselerin bilimsel yolla anlaşılabilmesine zemin hazırlamıştır. Çünkü Res extensa, kendi kendini belirleyen ve değişmez kuralları olan bir alan diye tasarlanmıştır.⁵ Kendi kendini belirlemiş, değişmez kuralları olan bu âleme Tanrı'nın müdahale etmesi, Tanrı'nın bizi aldatması anlamına geleceği için kabul edilmemiştir. Bu da dinin her an evrene müdahale eden, her şeyden haberdar olan bir Tanrı anlayışının reddedilmesi demektir. Böylece 'modern idrak, dinden uzaklaştıktan sonra üst değerlerden bağımsızlaşmanın artık kendisi için aydınlanmanın başlangıcı olduğuna inanmıştır.⁶ Modern idrak bu yaklaşımı ile dine ait kavramları tersyüz etmek suretiyle tüm evreni kuşatacak ve açıklayacak bir bilgi düzeyine ulaşmış cenneti yeryüzünde gerçekleştireceğine olan inançla, çıkarımlarını evrensel

⁴ John Locke'un bilgi anlayışı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Habib Şener, *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, ss. 47-67.

⁵ Şafak Ural, *Bilim Tarihi III*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1994, s.41; Önceden kuralları belirlenmiş ve mekanik olarak işleyişini sürdüren bir evren anlayışı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz, Ruhattin Yazoğlu, *Leibniz'de Tanrı ve Ahlak*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2006.

⁶ Ömer Çelik, "Modern İdrakin tabii hasılası", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 1993, sayı: 2, s. 68; Aydınlanma Döneminin en önemli düşünürlerinden olan David Hume'un Tanrı anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Habib Şener, "David Hume'un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, sayı: 11, ss. 241-269.

akıl iddiasına yükseltip, hayatiyetini küresel ölçekte devam ettirecek uygun ortamlar ve organizasyonlar oluşturmaya yönelmiştir. Modernizm, kendisine etkinlik sağlamak için önce kendi dışında kalanı tanımlama ve kendisini ona göre konumlandırma yolunu seçmiştir. Çünkü her tanımlama aynı zamanda bir müdahale demek olduğundan, kendi dışında kalan kültürlerle negatiften yaklaşmak, onlara olumsuz bir takım anlamlar yüklemek suretiyle meşruiyet zemini oluşturup, farklılıkları kendi eritici kazanında eritip yok etmek ve böylece farklı kültürler etrafında kümelenmiş toplumları dağıtarak, kendi amaçları doğrultusunda yeniden dizayn etmiştir. Burada o kendisini özne diğer toplumları ise nesne olarak algılamaktadır. Çünkü Jacques Ellul'un da haklı olarak ifade ettiği gibi, "bir şeyi adlandırmak, insanın kendisini özne, ötekini nesne olarak tasarlamış olması anlamına gelir"⁷ ki, modernizmin de tam olarak yaptığı budur. Batı modernizmi burada kendisini daima merkeze alarak, kendi dışında kalanları nesne konumuna yerleştirmiştir. Cemil Meriç'in defaten işaret ettiği gibi coğrafi isimlendirmelere baktığımızda bu durumu çok net bir şekilde görmekteyiz. Örneğin, uzak doğu, yakın doğu, orta doğu gibi isimlendirmeler hep Batı'nın kendisini merkeze alıp, kendisine yakınlık ve uzaklık ölçüsüne göre verdiği isimlendirmelerdir. Bu düşünce tarzı Batı dünyasının ta başından beri yaptığı bir şey olup, onu besleyen felsefi bir arka plan da bulunmaktadır. Bunu anlayabilmek için felsefe tarihine ve mantığın bazı kavramlarına müracaat etmek gerekir.

Bilindiği gibi, mantıkta kavramlar için genel, önermeler için tümel terimleri kullanılmakta, tümelin tam karşısında da tekil ya da ferdi dediğimiz önermeler bulunmaktadır. Tümel ya da genel olan kaplamsal açıdan bütünü gösterirken, tekil ya da ferdi olan ise içlemi en geniş olanı vurgulamaktadır. Kısaca tümel, bütünün bireylerinin sadece ortak özelliklerini öne çıkarırken, tekil olan, ferdin tüm niteliklerini dikkate almaktadır. Tekil, içlemi geniş olduğu için daha fazla bilgi verirken; tümel, içlemi dar olması hasebiyle sadece ortak özellikleri dikkate almaktadır. İşte Batı'da gelişen epistemoloji ve bilim tam anlamıyla tümeli esas olarak bilgi problemine yaklaşmış, doğru bilgidен hep tümelin bilgisi diye bahsedilmiştir. Örneğin, ilkçağ felsefesinin

⁷ Jacques Ellul, *Sözün Düşüşü*, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul 1998, s. 74.

en önemli simaları olan Sokrates, Platon ve Aristo gibi filozoflar, epistemolojilerini tümelin bilgisi üzerine inşa etmişlerdir. Ancak şunu da ifade etmemiz gerekir ki, tümel denilen şey, bir soyutlama olup nesnelere dünyasında karşılığı bulunmamaktadır. İşte kanaatimize göre, soyutlamalar yoluyla elde edilen bu tümelleştirme daha sonraki zamanlarda bütün toplumların yönelmesi gereken bir ideal kültüre dönüştürülmüş ve bu ideal kültür ve yaşama tarzının insanlığın ulaştığı en nihai nokta olduğu dillendirilerek, başka kültür dünyalarına da örnek olarak sunulmaya başlanmıştır. Biz bunu Batılı kültürün tarihsel anlamda diyalektik karakterine bağlayabiliriz. Çünkü Yunan'dan beri Batı'nın kültürel davranışını diyalektik temelde karşı-tez belirlemiştir. Yani Batı, kendisini, kendi dışındaki kültürlerle hep üstün göyerek tanımlama yoluna gitmiştir. Hegel felsefesinde çok net olarak görülen bu düşünce tarzında merkezde daima “ben” veya “biz” tez; “başkası” veya “onlar” anti-tez konumundadır. Süreç diyalektik çatışma temelinde sürdüğünden anti-tez olan “başkası” veya “onlar”, teze, yani merkezde bulunan “bana” veya “bize” düşmandır. “Benim” ya da “bizim” güvenliğimiz, “başkası” veya “onların” dönüştürülmesi ya da imhasına dayalı olduğundan, bu iki karşıt güç arasında çatışma kaçınılmazdır. Var olmak, hayatı sürdürmek için “başkası”nın ya da “onlar”ın dönüştürülmesi veyahut ta ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunu daha da somutlaştıracak olursak şunları söyleyebiliriz: Avrupa medeniyeti kendisine mensup olanların dışında kalanları yokmuş gibi düşünerek hareket etmiştir. Dünya tarihi, medeniyetin, bir başka deyişle Avrupa'nın yayılma tarihinden ibarettir. Sonuç olarak dünyadaki diğer büyük medeniyetler Avrupa ile temaslarından önce tam anlamıyla yok sayılmış durumda idiler.⁸ Görülüyor ki, bu yaklaşım kendi içerisinde yayılmacı anlayışı da barındırmakta, diğer tüm kültürleri de kendi hegemonyası içine almaktadır. Günümüz dünyasında tartışılan Samuel Huntington'ın ‘medeniyetler çatışması’ ile Francis Fukayama'nın ‘tarihin sonu’ adlı tezleri Batı'da var olan bu yaklaşımın çok somut örneklerindedir.⁹

⁸ W. Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara 1984, s.18.

⁹ İmamoğlu, a.g.e., s. 56.

Yunan'da “barbar”, Hıristiyanlık döneminde “putperest-kâfir” kolonyalizm döneminde “vahşi”, soğuk savaş sonrasında “fundamentalist İslam” gibi bütün bu düşmanca tavırlar süren bir kültürel geleneğin farklı versiyonlardaki tezahürü olarak görülmektedir. Hepsinde de merkezde Batı düşüncesinin kendisi bulunmaktadır.¹⁰ İşte bu süreçte modern düşünce, din ile bilimi, akıl ile imanı ayırarak, dine ait olanı hayattan kovmak suretiyle insanı çepçevre kuşattı. Ancak yeryüzünde kurmayı vadettiği cenneti kuramadığı gibi bütün bir gezegeni yangın yerine çevirerek günümüz insanını alabildiğine bunalttı. Çünkü artık ekonomik kalkınmanın fiziksel sınırlara gelip dayanması gibi, seküler kültür de, son sınırına kadar gelerek Aydınlanma felsefesini tümüyle tüketti. Ancak günümüz insanı ister doğuda olsun ister batıda, ister kuzeyde olsun ister güneyde yaşadığımız gezegenin her köşesinde kuşatıldığı bu çemberi yarmak, rahat bir çıkış kapısı bulma ümidiyle tarihe yönelmiş bulunmaktadır. Bu yönelişin amacı, tarihi günümüze taşımak değil, ondan yola çıkarak şimdiki zamanı yakalayabilmektir. “Ancak geçmişten kalkan bir görüş şimdiki zamanı anlayabilir. Yoksa her şey rastlantıymış gibi bir izlenim uyanabilir. Hâlbuki zincirin son halkası daha önceki halkalarla ilgilidir. Bu halkalarda içsel bir yasa egemendir. Bu nedenle bu halkaların bağı bilinmeden şimdinin bilgi durumunu anlama olanağı yoktur.”¹¹ Ancak modernizm, şimdikiye kadar kullandığı kimi zaman açık, kimi zaman da rafine edilmiş despotik yöntemlerle geleneksel kültürlerin tarihe açılan bütün kanallarını tıkayarak etrafını aşılmaz surlarla donatmış ve böylece muhaliflerini sindirmiştir. Şimdikiye kadar marjinal gruplar bu surları aşmak için çok uğraştılar, eleştirdiler ancak herhangi bir çıkış yolu ve alternatif sunamadılar. Geleneği az çok kestirebilme yeteneğine sahip seçkin kafalar bile istiklal belirsizliklerle dolu olduğunu söylemekten öte gidemeyerek mevcut umutsuzluğu ve korkuyu beslemekle yetindiler.

Zihnini seküler kültürün dar kalıpları içerisinde dondurmuş modern insan, S. Hüseyin Nasr'ın dediği gibi, tabiatı, kendisinden yararlandığı ama

¹⁰ Mircea Eliade, Batı'nın bu yaklaşımını şu şekilde eleştirmektedir: “Batı kültürü başka kültürlerle bir diyalog kurmazsa, onları küçümserse eninde sonunda kısır bir taşra düşüncesine dönüşecektir.” Bkz, Giovanni Scognamillo, *Batı'nın İnanç Temelleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1976, s. 51.

¹¹ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, s. 25 vd.

kendisine karşı ayrıca sorumlu da olduğu bir varlık gibi değil, kullanılıp atılan bir eşya gibi görmektedir; kendisine karşı hiçbir yükümlülük ve sorumluluk beslenmeyen bir eşya...¹²

O halde modernitenin ortaya çıkardığı temel sorunlar karşısında bir tavır ortaya koyabilecek ya da bu problemlere çözümler üretebilecek bir kültür var mıdır? Kanaatimizce bu sorunlar karşısında bir cevabı olan İslam kültürüdür. Bunu batı dünyasının önemli bir düşünürü olan Ernest Gellner de kabul etmektedir. Ona göre İslam modernite karşısında yok olmayan ve onun ortaya çıkardığı sorunlara cevap verebilen tek dindir.

Diğer din ve kültürlerine baktığımızda onların bu çemberi yaracak kudret ve kuvvette olmadığını görüyoruz. Mesela Yahudiliği ele alalım. Yahudilik, ırkçı bir teolojiye hapsedilerek evrensel boyutlardan uzaklaştırılıp sınırlandırılmıştır. Hıristiyanlık Katolik kanadı ile Ortaçağ'da insanlığı hapsettiği dar ve kapalı sistem içerisinde bunaltarak profan-seküler kültürü doğurduğu gibi, Protestan kanadı ile de Aydınlanma felsefesiyle beraber, insanlığı modernizmin kısıkcı içerisine almıştır. Diğer dinler ise, modernizm tarafından rahatlıkla saf dışı edilerek, sadece folklorik esaslara indirgenmek suretiyle etkisizleştirilmiştir. Ancak İslam, ne Hıristiyanlık gibi teslimiyetçi, ne de Yahudilikte olduğu gibi kavmiyetçidir. İslam yaşanmış pratiğinin her döneminde gözlendiği gibi, kendi iç dinamiklerine dayanarak reel hayatla bağlarını koparmaya yönelik her türlü engeli aşmış, muhtelif kültürlerden çeşitli kanallarla sirayet eden ve ana kaynaklara uzanan yolları tıkama amaçlı bidatları ayıklamıştır.

Tarih boyunca dini ideallerle, toplumsal realite arasındaki uçurumu ihya, ıslah ve teccid dinamikleriyle aşmayı başaran İslam, “tarihte Ömer b. Abdulaziz, dört imam, Gazali¹³, Rabbani, Şah Veliyyullah ve benzer şahsiyetlerle varlığını ortaya koyarken, modern zamanlarda da C. Efgani ve onun izleyicileri olan Muhammed Abduh, Reşit Rıza ve benzeri kişilerle çizgisini sürdürmüştür. Bunların içtihat anlayışı, Şah Veliyyullah'ın şu sözlerinde oldukça anlamlı bir şekilde açığa çıkar: “İçtihadın geçersiz olduğu bir zaman yoktur. Benim gayem şudur: Müslümanlar taassuba son vermeli ve evrensel olan İslam hukukuna gerekli olan canlılığı kazandırmalıdır.

¹² S. Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991, s.12.

¹³ Gazali ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz, Ruhattin Yazoğlu, *Ruh, Ölüm ve Ötesi, Gazali Üzerine Bir Araştırma*, İz yayınları, İstanbul 2014.

Bu anlamda içtihat, her an müracaat edilmesi gereken önemli bir unsurdur. İctihadın her zaman geçerli olduğunu belirtirken, zaman içinde sorunların değişeceğini ve her soruna yeni bir içtihatla çözüm bulunacağını belirtmek isterim. Eskinin içtihadıyla yeni soruna çözüm bulmak gülünç olduğu kadar kötü bir sonuca yol açacak, sorunun daha da artmasına sebep olacaktır. Her içtihat varlığını borçlu olduğu sorunla birlikte vardır. O sorunun yok olması ile birlikte o içtihatla geçerliliğini kaybeder. Bizim yapmamız gereken, geçmişle ilişkimizi kesmeden bugüne yönelmektir. Yenilikçi İslam, aktivist bir eğilimdir. İdeal ile realite arasındaki uçurumu aşmak için önce birey ve cemaat olarak, daha sonra da toplum olarak değişmeyi hedefler.”¹⁴ Bu değişimin örneklerini kendi geleneğimizde görmemiz mümkündür. Örneğin, ilk dört büyük halifenin, geçmişteki büyük hukukçuların sorumlu araştırmacılar olarak Medine toplumundan çok farklı olan kendi dönemlerindeki bir devletin içinde karşılaşılan yeni meselelere çözümler bulabildiklerini hatırlar ve onlara sadık veya bağlı kalmanın, onların sözlerini tekrarlamak değil, aksine onların örneğini, onların yaratıcı ve sorumlu girişimini düşünürsek, onların, kendi zamanlarının problemlerini halletmesini bildiklerini, kısaca, o büyük insanların bize her yerde işe yarayan, yenilikleri göğüslemek için bir reçete bıraktıklarını aklımızdan çıkarmazsak, işte o zaman İslam, tıpkı başlangıcında olduğu gibi yeniden canlı, evrensel ve herkese açık hale gelecektir. Şayet bu gün açık bir İslam, Jaures’in ifadesiyle atalara sadık kalmanın, ataların ocağından külü değil, alevi taşımak olduğunu ve bir nehrin ancak denize doğru giderek kaynağına sadık kaldığını hatırlayarak, geçmişinde donup kalmaz, aksine zamanımızın problemlerini Medine toplumunun ruhu içinde çözmesini bilirse, işte o zaman sadece Müslümanlar için değil, tüm insanlık için artık pozitivist bilimcilikle ve batı bireyciliği ile felce uğramamış bir toplumun mutlu geleceğinin kapıları açılabilir.¹⁵

İşte bu nedenle, modernizmin kapalı sistemi içerisinde günümüz insanını baskı altında tutan egemen güçler, kendi menfaatlerinin sallantıda olduğunu hissettikleri için, Müslümanları ‘gerici’, ‘yobaz’, ‘entegrist’, ‘fundamentalist’, ‘İslami terör’ gibi kavramlarla aşağılayarak izole etmek için ellerindeki tüm teknik ve teknolojik imkânları seferber etmekle

¹⁴ Kadir Canatan, “Gelenek-Din ve Modernite”, *Bilgi ve Hikmet*, 1995, sayı: 9, s. 38.

¹⁵ Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar yayınları, İstanbul 1995, s. 204-205.

kalmayıp, Filistin, Keşmir, Arakan, Çin ve daha birçok yerde yapılan zulüm karşısında susmakta, bu bölgelerdeki insan hakları ihlallerini görmemekte, evrensel olduğunu iddia ettikleri değerlerini unutarak, gerçek yüzlerini açıkça ortaya koymaktadırlar.

Kaynakça

- Canatan, Kadir, “Gelenek-Din ve Modernite”, *Bilgi ve Hikmet*, 1995, sayı: 9.
- Çelik, Ömer, “Modern İdrakin Tabii Hasılası”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 1993, sayı: 2.
- Ellul, Jacques, *Sözün Düşüşü*, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul 1998.
- Garaudy, Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul 1995.
- İmamoğlu, Tuncay, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayınları, İstanbul 2013.
- Küçükcalp, Kasım, Cevizci, Ahmet, *Batı Düşüncesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- Nasr, S. Hüseyin, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, Ağaç Yayınları, İstanbul 1991.
- Scognamillo, Giovanni, *Batı'nın İnanç Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1976.
- Şener, Habib, “David Hume’un Tanrı Anlayışı ve Antropomorfizm Eleştirisi”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, sayı: 11, ss. 241-269.
- Şener, Habib, *John Locke ve David Hume Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Ural, Şafak, *Bilim Tarihi III*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1994.
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul 1981.
- Walters, J. Donald, *Modern Düşüncenin Krizi*, çev. Şahabettin Yalçın, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Watt, W. Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, çev. Mehmet Aydın, Hülbe Yayınları, Ankara 1984.

- Yazoğlu, Ruhattin, “Modern Düşüncenin Verilerinden Yola Çıkararak Yapılan Yanlış Din Yorumları Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Yanlış Algular ve Doğru İslam Sempozyumu*, şanlıurfa 2016.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Leibniz’de Tanrı ve Ahlak*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2006.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Ruh, Ölüm ve Ötesi, Gazali Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayınları, İstanbul 2014.